

Mehmet İpşirli ile Medreseler ve Ulema Üzerine

Hocam, öncelikle teşekkür ediyoruz, röportaj teklifimizi kabul ettiğiniz için. Özellikle klasik dönem Osmanlı eğitim tarihi deyince sizin isminiz öne çıkıyor. Bu alanda araştırma yapmak isteyen bir araştırmacı ilk etapta sizin çalışmalarınızla karşı karşıya geliyor. Bu anlamda sizin akademik çalışmalarınız ile Türk eğitim tarihi özellikle Osmanlı klasik dönemi eğitim tarihi, ilmiye tarihi arasında çok ciddi bir örtüşme olduğunu görüyoruz. Ancak bu konulara geçmeden önce sizin eğitim serüveniniz ve akademik çalışmalarınızın seyri ile bir giriş yapalım isterseniz.

Beni böyle bir konuda mülâkata lâyık gördüğünüz için çok teşekkür ederim. Benim bu konulara olan ilgim biraz eskiye, memleketim Kayseri'ye dayanıyor. Kayseri'de evimiz şehrin merkezinde Yenice İsmail Mahallesi'nde Gevher Nesibe Tıp Medresesi'ne bitişik idi. Hatta evimizin arka duvarı Tıp Medresesi idi, ayrıca medresenin arka duvarı yoktu. Çocukluğumda bu medresenin geniş damında arkadaşlarımla çok oynamıştım.

Mahallemize yakın Raşit Efendi Kütüphanesi bulunmakta idi. Raşit Efendi 18. yüzyılın tanınmış bir reisülküttabıdır. Kayseri'de özellikle değerli yazma eserlerden oluşan, zamanla bazı matbu eserler ve ansiklopedilerin de ilave edildiği zengin ve şirin bir kütüphane tesis etmiş. Okuldan çıkınca ve bilhassa hafta sonlarında büyük bir kubbe ile örtülü geniş okuma salonunda çalışmaktan zevk alırdım. Bizim yaşımızda başka birkaç arkadaş da oranın müdavimi idi. Bazen kütüphaneye yabancı turistler gelir, anlamasam da onlara verilen izahatı dikkatle dinlerdim.

Kütüphanede idadî mezunu, medreseden yetişmiş, sürekli sorular sordumuz ve bize yardımcı olan, Naci Bey adında bir müdür vardı. Dolayısıyla o kültürün içerisinde bulunmaktan o tarihlerde zevk alır olmuştum. Ayrıca o yıllarda bende Arapçaya ve dinî ilimlere karşı bir öğrenme merakı başlamıştı. Tabîi Kayseri'de Osmanlı usulü ders geleneği devam ettirilmiş. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bazı alimler evlerinde dersler vermiş, daha sonra camilerde bilhassa Camî-i Kebir'de ders vermeye devam etmişler. Ben orta öğrenimim sırasında

bu derslere çok devam ettim. Hocalar sabahleyin erkenden, yaz tatillerinde, herkes bağ evlerine gittiğin için, öğleden veya ikindiden sonra geleneksel Osmanlı usulünde dersler okutuyorlardı. Bu derslere ben birkaç arkadaşım ile beraber hemen hemen altı yedi sene kadar devam ettim. Maalesef yeterince istifade edemedim ama geleneğe dair çok şey gördük, dinledik o yaşlı hocalardan. O hocalar da okutacak talebe bulmaktan ve unutulmaya yüz tutmuş geleneksel bilgiyi aktarmaktan büyük mutluluk duyuyorlardı. Daha sonra işin içerisine girince gördüm ki oradaki eğitim tarzı gerçekten Osmanlı asırlarındaki eğitim tarzıyla, mantalitesiyle adeta birebir uyuyor. Çünkü o dersleri veren yaşlı hocalar bir bilgi kirliliğine bulaşmamış insanlardı. Medreselerde okumuşlar, medreseler kapanınca kendi imkanlarına göre, kime nasıl faydalı olabiliriz gibi bir duygu içerisinde gayret gösteriyorlardı. Hâli vakti yerinde olan bazı hocalar evinde ders verirdi. Mesela Camgözzade Hacı Yusuf Efendi vardı. Ondan umumiyetle evinde ders alırdık. Kavgacızade Osman Efendi İki Kapılı Cami’de özellikle sarf ve nahiv okuturdu. Eyüp Efendi, Camî-i Kebir dershanesinde tefsir, fıkıh, akaid metinleri okuturdu. Daha sonra İstanbul’a geldik. 1963 senesinde yazılı sınavı ve mülâkatı kazanarak İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü’ne girdim. Burada çok değerli hocalardan feyz alma imkânı oldu. Ömer Nasuhi Bilmen kelâm, Ali Nihat Tarlan Farsça, Nihat Sami Banarlı edebiyat, Üsküdarlı Ali Efendi Kur’an-ı Kerim, Mahir İz tasavuf, Ahmet Davudoğlu fıkıh, Şahap Şimay Fransızca hocamızdı. Sıra arkadaşım da Ahmet Yaşar Ocak’tı. Onunla daha sonra İstanbul Tarih’te de beraber olduk. Hocalarımızdan ders dışında çok şeyler öğrenir, yakın tarihe ait dikkate değer hatıralarını dinlerdik. Onlardan devamlı teşvik görürdük. Hulasa mükemmel bir muhit vardı.

Bir de Tıp Fakültesi tecrübeniz var hocam.

Evet. Kayseri’de imtihanlara girerek ayrıca Lise diploması aldığım için bu diploma ile 1964’te üniversite sınavlarına girdim. Önce İstanbul Hukuk’a kaydoldum, daha sonra İstanbul Tıp’ta kontenjan açılınca etrafın telkini ve evin de baskısı ile İstanbul Tıp Fakültesi’ne geçtim, ancak keyif alamadım. Daha sonra tekrar merkezi imtihana girip Tarih Bölümü’ne girdim. İkinci sınıfta sekiz on talebesi olan Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü’nü seçtim. Orada çok huzurlu ve keyifli üç sene geçirdim. Şimdi hep rahmetle ve şükranla yâd ettiğim hocalarım, Nejat Göyünç ve Tayyib Gökbilgin devamlı teşvik hatıralarıyla taltif ederlerdi. Bugün teşvik edilmesi gereken bazı öğrencilere yeteri kadar sahip çıkamadığım için, öz eleştiri yaparak, kendimi suçluyorum. Son sınıfta Nejat Bey beni yurt dışına gitmek üzere devamlı teşvik etti. Edinburgh’daki doktora yıllarımda da devamlı destek oldular. İngiltere dönüşü Tayyib Bey sahip çıktı ve beni mezun olduğum kürsüye aldı. Benim de idealimde orası vardı. Yani ben iki ayrı geleneği, hatta Kayseri’yi de katarsanız üç ayrı geleneği ve

buralardaki usta-çırak ilişkisini görme imkânına sahip oldum. İstanbul Üniversitesi'ndeki gelenek gerçekten hayranlık uyandıracak derecede kuvvetli idi.

Kürsü sistemini mi kastediyorsunuz?

Evet. İstanbul Edebiyat Fakültesi, köklü geleneği, şöhretli hocaları, zengin bölüm seminer kitaplıkları, çıkardığı 24 tane dergi ile emsali olmayan bir ilim yuvası idi. Ama şimdi çok geriledi. Matbaamız vardı, burada yeni ve eski harflerle basılan kitap sayısı 5000'i bulmuştu. Hocalarımız hakikaten eski döneme yetişmiş, o dönemleri iyi bilen insanlardı. Genellikle böyle birebir kendileriyle temas imkânları oluyordu fakültede. Mesela Tayyip Gökbilgin'den biz medreseleri okuduk, eğitim tarihini okuduk ve üç-beş öğrenciydik. Ahmet Yaşar Ocak, ben ve bir iki talebe daha vardı. Zor bir kürsü diye kötü şöhret yapmış, kimse gelmiyordu buraya. Biz onun keyfini yaşadık. Daha sonra yurtdışına gittiğimde benim niyetim şeyhülislâmlık çalışmaktı fakat Nejat Bey "Güzel bir konu ama gittiğin yerde problem olur, başına dert açarsın" demişti.

Nejat Göyünç mü?

Evet. Bana tercihen Osmanlı-İtalyan münasebetlerini çalışmamı söyledi. "Şeyhülislâmlığı sonra düşünürsün" dedi. Gittiğimizde tarihçilik, historiyoğrafi konularına biraz girdik. Orada *Selanikî Tarihi* üzerine çalıştım, ama içimde hep ilmiye çalışmak hevesi vardı. Hiç unutmuyorum Edinburgh Üniversitesinin 2 milyon kitaba sahip olan çok zengin bir kütüphanesi vardı. O zaman bu kadar fazla kitap olan yer bilmiyorduk. 1932'den beri Derleme Kanunu'na tâbi Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bile 250-300 bin kitap olduğu söylenirdi. Orada çok çeşitli kitaplar gördüm. Özellikle Hastings Rashdall'ın ilk kez 1895'te basılan dört büyük ciltlik *The Univercities of Europe in The Middle Ages* kitabına hayran oldum, acaba bizde de böyle bir şey yapılabilir mi, diye düşünmüştüm. O zaman insan düşünüyor gençlik yıllarında, ama zor şeyler tabî. 1976'da Edinburgh'dan döndüm, kısa süre askerlikten sonra sene sonunda, mezun olduğum kürsüye intisap ettim. Hangi konuda doçentlik tezi yapayım diye soruştururken kazaskerlik konusuna eğilmemi bilhassa Bekir Kütükoğlu hocam tavsiye etti. İyi kötü Arapça, Farsça bilmemi hocalar bir ayrıcalık olarak görüyor ve teşvik ediyorlardı. Hakikaten ilmiye içerisinde en mühim kurumlardan birisidir kazaskerlik. Böylece çalışmalara başladık. Müftülük arşivinde epeyce çalıştım. Orada kazasker ruznamçeleri var. *Şakâyyık* ve zeyillerindeki biyografileri okudum, biyografilerden ilmiye teşkilatı ile ilgili çok önemli bilgiler çıkıyordu. 1977'de Gökbilgin Hoca emekli olanca onun ilmiye teşkilatını ben devraldım. Daha sonra 80'li yılların sonunda aynı kürsüde çalıştığım ve kendisinden çok şey öğrendiğim Mübahat Kütükoğlu Hocam Osmanlı Teşkilat Tarihi dersini bana devretti. Önceden beri okuttuğum Arşiv Vesikaları dersiyse beraber bu üç

dersi emekli oluncaya kadar okuttum. Gelenek adına büyük mutluluk duyduğum şey bu dersleri yıllarca aynı gün, aynı saat ve aynı dersane ve anfide okutmuş olmamdır. Bazen, mesela on sene önce mezun olmuş bir talebem odamda bulamazsa, on sene önceki gün ve saatte, aynı anfide beni bulurdu.

Çok sistemli çalışmayı beceremedim maalesef. Ben her zaman onun sıkıntısını yaşıyorum. Bulduğumu bir kenara yazıyorum sonra o bilgiyi bulamıyorum. Şimdi ben genç meslektaşlara bir konuya girince üç sene, dört sene sonra ondan bir kitap veya bir iki makale çıkarıp o konuyu öylece bir kenara bırakmalarını tavsiye ediyorum. Yoksa, bunu daha ileride geliştireyim diyen hocalarımız oldu fakat maalesef bilgileriyle beraber ahirete intikal ettiler. Geride bıraktıkları bilgiler, fişler hiçbir şekilde değerlendirilemiyor. Bu çerçevede Bekir Kütükoğlu hocamız ve arkasında bıraktığı binlerce fiş benim yakından bildiğim örneklerden birisidir. Sonra 80’li yılların başında Diyanet Vakfı’nın çıkardığı *İslâm Ansiklopedisi*’ne intisap etmemiz önemli bir dönüm noktası oldu. Bazı hocalarımız çok karşı çıktılar. Mesela Bekir Kütükoğlu “Beni böyle aksatan ansiklopedi oldu, girme” dedi. Öğrendiğime göre, aynı şeyi sonradan Mübahat Hanım’a da söylemiş.

Bekir Hoca’nın kastettiği Milli Eğitim Bakanlığı’nın İslâm Ansiklopedisi değil mi?

Evet. 1941’de başlayıp 1988’de tamalanan MEB *İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı *İslâm Ansiklopedisi*’ne biz beş kişi başladık. Ondan sonra görev ve konu dağılımı oldu. İlimiyeyle ilgili, teşkilat tarihiyle ilgili konuları yazdım. İkiyüze yakın madde yazmış oldum ansiklopediye. Bunun da tabî faydası oldu. Bundan on sene kadar önce Boğaziçi’nde bir toplantı olmuşdu İnalçık Hoca üzerine. Orada İnalçık’ı analiz eden Halil Berktaş’dı. Berktaş’a; “Hocanın ağırlıklı olarak isim yaptığı şeyler ansiklopedideki makaleleri. Bu sahaya girmekle sizce isabet mi etti? Yoksa ansiklopediyle uğraşmasa da bunu kitapla daha kalıcı kılsaydı daha mı iyi olurdu?” sorusunu sordum. O, ansiklopedi çalışmasının daha verimli olduğunu, daha faydalı olduğunu söyledi. Sonra bir vesileyle bir iki sene önce aynı soruyu İnalçık Hocamıza sordum. Hoca “Ben konulara vukuf peyda etme ve şümüllü yaklaşma hususunda ansiklopedi maddelerinden çok istifade ettim” dedi. Ansiklopedide hakikaten çok şey öğrendik. Orası bizim için bir üniversite, bir mektep oldu. Birçok şeyi orada gördük. Fakat her şeye rağmen Kayseri’den başlayarak sahip olduğum imkânlarla yaptığım işlere bakınca hakikaten o imkânları değerlendiremediğimi çok samimî olarak itiraf etmem lazım. Telif konusunda vs. çok daha farklı olması gerekirdi.

Hocam sizin ansiklopedideki maddeleriniz konu ile ilgili çalışma yapan araştırmacıların ilk başvuru kaynağı. Bu açıdan çok önemli çalışmalarınız

var... Yavaş yavaş konuya girecek olursak; genel bir değerlendirme ile başlayalım isterseniz. Osmanlı eğitim tarihi deyince ne anlaşılmalı sizce?

Kısa bir değerlendirme yapacak olursak; Osmanlı eğitim sistemi tabii ki geleneksel bir yapıya dayanıyordu. Dolayısıyla birden ortaya çıkmış bir sistem değildi. Kendisinden önceki Türk ve İslâm geleneğinin birikimini biliyordu ve bunun üzerine inşa edilmişti. Yeni kurulmuş bir devletin yeni bir anlayışı, yeni bir yaklaşımı olur diye, redd-i miras olarak ifade edebileceğimiz bir tavır yok. Tamamıyla o mevcut sistemin devamı; ama Osmanlı, belki dinamik yapısının, belki üzerinde bulunduğu coğrafyanın etkisi ile, hemen her alanda geleneği devralmasına rağmen, kendi damgasını bir süre sonra sisteme vuruyor. Bunu merkez teşkilatında görüyoruz, taşrada görüyoruz. Her alanda olduğu gibi biz bunu eğitimde de çok net bir şekilde görüyoruz. Enderun gibi veyahut yine eskiden beri olmakla beraber Osmanlı'da değişmiş olan saray ve konaklarda eğitim vs. gibi bazı yeni açılımlar görüyoruz. Şunu söyleyebiliriz: Osmanlı'da eğitimde temel kurum medrese olmakla, İmparatorluğun her tarafına yayılmış muhtelif seviyelerde geleneksel bir eğitim kurumu olmakla birlikte bunun yanında belki beş altı tane, değişik kesimlere hitap eden eğitim kurumu vardı. Devlet adamlarının yetiştiği ve özellikle 15-16. hatta 17. yüzyılda çok başarılı bir şekilde yürüyen Enderun Mektebi, onun dışında saray ve konaklar başlı başına birer eğitim kurumu niteliğinde idi. Osmanlı eğitimi sözkonusu olduğunda biz medreseyi ön plana çıkarıyoruz ama aslında yakından baktığımızda medresenin eğitimde hiçbir yeri yok gibidir veya çok azdır. Çok enteresandır. Günümüzdekenden çok farklı olarak neredeyse hiçbir alim "Ben şu medreseden mezun oldum" diye medresesini önplana çıkarmıyor. Hocasını ön plana çıkarıyor. "Ben şu hocadan ders aldım, şu dersi okudum" şeklinde. Elimizde yüzlerce icazetname var. Orada medrese adı geçmez. Hatta pek çok şeyhülislâm olmuş, büyük seviyeye gelmiş alimin hiç medrese tahsili gözüküyor. Babasından okuyor. Amcasından okuyor. Umumiyetle aileden okuyor. 15-16 tane büyük aile var, onlardan okuyor. Sonunda bir alim kendisine referans, bir nevi kefil, oluyor ki buna *mülâzemet* deniyor ve sisteme böylece giriyorlar. Medrese kavram olarak var. Yoksa hangi medreseden mezun olduğu çok önemli değildir. Önemli olan, belli derslerin belli hocalardan görülmüş olmasıdır.

Kurumdan ziyade hoca-talebe ilişkisi daha çok önemli değil mi hocam? Oxford da bu özelliği ile kendini önplana çıkarıyor.

Hiç unutmuyorum bir gün Edinburgh'da J. R. Walsh ile konuşuyoruz. O da Osmanlı'yı çok iyi bilen ve o konuda yazmamış olsa da derslerinde çok etraflı anlatan birisiydi. Bir gün bana derste dedi ki: "Sen Türkiye'de Tayyip Gökbilgin'in talebesisin, Tayyip Gökbilgin Fuat Köprülü'nün talebesi, Fuat Köprülü ise eski müderrislerden okudu. Böyle bir gelenekten besleniyorsun. Peki bura-

da hangi gelenekten feyiz aldığımı biliyor musun?” Ben bir şey diyemedim. Bunun üzerinde Walsh “Ben, Wittek’in talebesiyim. Wittek, Barthold’un talebesi vs. altı yedi hoca saydı bir çırpıda, bunun da kıymetini bil” dedi. Orada da aynı gelenek var; bir hocadan, bir üstattan feyz alma meselesi. Tekrar konumuza dönersek; Osmanlı’da bir de dergâh eğitimi dediğimiz, günümüzde bunu anlamakta zorlanırsanız belki ama, bir olgu vardı. Dergâhlar başlı başına insanların meşrebine ve istidadına göre şeyh-mürit münasebeti veya bağlantı münasebeti şeklinde eğitim veren kurumlar idiler. Bu eğitimin önemi açısından şunu da kaydetmemiz gerekir: Osmanlı’da, padişahlar da dahil olmak üzere, hiçbir devlet adamı gösterilemez ki bir dergâhla, bir şeyhle irtibatı olmamış olsun. Mutlaka birisine bağlantısı vardır. Daraldıkça sıkıştıkça onunla gider istişare eder, feyz alır, hayır duasını alır. Günümüzdeki anlayışla biz bunu izah edemeyiz ama o devrin temel olgusu ve temayülüdür.

Sizin Kayseri’de böyle bir tecrübeniz oldu mu?

Yok. Kayseri’de hiç yoktu o şekilde bir kurum. Ancak özellikle Nakşibendî olarak bilinen alimler vardı. Hem alim hem de Nakşibendî tarikatına mensup zevat vardı ama öyle bir dergâh yoktu. O zamanlar yani 50’li yıllarda ve 60’lı yılların başında biraz da sıkıydı bu işler. Konuya devam edecek olursak; zikretmemiz gereken bir önemli husus da devlet daireleri, kalemlerdir. Osmanlı’da devlet daireleri günümüzden farklı işlemekte idi. Kalemde memurlar üstat-şakirt ilişkisi içerisinde yetişiyor ve bürokraside de bu şekilde maharet kesbediliyordu. Son olarak; esnafın eğitimi için önemli bir kurum olarak lonca teşkilatını zikretmeliyiz. Bütün bunlar düşünülünce, açık kapı bırakılmamış gibi. Buna bir de edebî muhitleri, ilmî muhitleri, sanat muhitlerini eklemek lazım. Burarlarda sohbetler oluyor ve hemen hemen her alana nüfuz eden bir eğitim çeşitliliği görülüyor. Osmanlı toplumu tabii çok dinamik bir toplum. Ben şuna şahsen inanıyorum: Osmanlı 14. yüzyılın başında Bizans’a karşı bir gaza devleti olarak kuruldu. Tabii gaza ve cihat demek büyük bir hareketlilik, büyük bir mekanizmanın devamlı hareket halinde olması demek. 20. yüzyıl başında Balkan Harbi, Birinci Cihan Harbi, Trablusgarb Harbi ve Millî Mücadele’ye kadar 600 sene değişmeyen bir çizgi, istilâ hareketi değil, bir gaza hareketi. Ama bunun yanında müesseseleri var, teşkilatı var. Osmanlı’da 192 savaşın olduğu tespit ediliyor. Bu savaşlarda bakıyorsunuz şeyhülislâmiyla, kazaskeriyle ulema tam kadro orada. Bunlar niye giderler? Eğitim kurumları, medresede okunan mühendislik dersleri, tıp dersleri vs. bu hareketli gaza devleti anlayışından doğan mekanizmanın, o günün ihtiyaçlarının karşılanmasını amaçlamaktadır. İlber Ortaylı üstadımın söylediği gibi Roma’yla belki en iyi mukayese edilebilir gelenek Osmanlı’dır. Orada da bir hareketlilik var ve Roma da hep aynı toprak üzerinde, birbirine eklenmiş alanlarda ve bir hareketlilik içerisinde.

Aslında hocam biraz önce saydığınız kurumlar yani medrese, dergâh, lonca, bürokrasi ve konaklar, saraylar sanki o eğitim sürecini toplumun farklı alanlarına bir şekilde götürüyor. Saray ve konaklar biraz daha elit sınıfa hitaben işliyor. Dergâhlar biraz daha mistik bir dünyaya hitap ediyor. Esnaf teşkilatına lonca hitap ediyor...

Zaten verilen derslere bakarak da bunu anlamak mümkün. Medrese, tarifi gayet basit, belli ölçüde İslâmî referanslı olarak dinî ilimlerin, tıp ve mühendislik ilimlerinin tahsil edildiği bir müessesedir. Ama burada İslâmî bir referans var her zaman için. O yüzden tıp ve mühendislik eğitimi olmasına rağmen hiç bir gayrimüslim talebesi olmamıştır medresenin. Orada herşey İslâmî referanslı. Buna mukabil Enderun'a bakıyoruz; Enderun'da dersler ders şeklinde değil daha çok pratik birtakım uygulamalar şeklinde veriliyor. Yönetici olacak kadronun yetişmesine yönelik biraz dinî ilimler, Arapça, edebiyat okutuluyor ama esas olarak orada pratiğe yönelik bir eğitim görüyoruz. Dergâhlarda ise edebî ürünlerin çok olduğu görülüyor. Farsça görülüyor. Enteresandır medresede tarih, coğrafya, Farsça, Türkçe okutulmuyor. Medrese vakfiyelerinde ve programlarında bunu göremiyoruz Bu derslerin medresede okutulduğundan bahseden bir esere de rastlayamıyoruz. Hint dünyasındaki medreselerde Farsça var. Çünkü orada Farsça temel lisan konumunda. Dolayısıyla oldukça farklı bir müfredat programı uygulanıyor. Maalesef bu müfredat konusu yeterince çalışılmış değil. Bu kadar konuşuyoruz ama işlenmemiş pek çok konu var. Bunlar sathî bilgiler. Hemen hemen tekrarlanan bilgiler. Mesela şimdi müfredat programı dedik. Her bir konunun ayrı birkaç doktora teziyle aydınlatılması lazım. Tefsir okutuluyor, hadis okutuluyor, kelâm okutuluyor, fıkıh, akaid okutuluyor. Bunların her birinin tek tek incelenmesi lazım. Zamanla neler okutulmuş. Nasıl bir değişikliğe uğramış vs. ve bunları da özellikle İlahiyat Fakültelerinden beklemek durumundayız. Çünkü bütün müfredatta okutulan kitaplar Arapça. Buna bir tarihçinin hulûl etmesi biraz zor. Ama İlahiyat Fakültelelerinde bu derslerin tarihi de okutuluyor. Bu manada ilahiyatçı meslektaşlarımızı da çoğu zaman bu konuda teşvik ediyoruz. Fakat dediğim gibi, bunların henüz hiç birisi yeterince incelenmiş değil. Mesela Arap edebiyatı nasıl okutuluyor idi. Başarılı mıydı, değil miydi vs. Çok iyi incelenmesi lazım.

Hocam ilk müderris Davud-i Kayserî döneminden veya ilk medreseden itibaren başlayacak olursak Osmanlı eğitim tarihini nasıl bir dönemlendirmeye tabi tutabiliriz. Bir periyotlaştırma yapmak mümkün müdür? Klasik dönemde medreseden ya da Enderun'dan modern dönemde mekteplere doğru seyreden çok farklı bir değişim sözkonusu. Siz neler düşünüyorsunuz bu hususlarda?

Evvela 19. asır öncesi ve sonrası diye temel iki devreyi belirtmek gerekir. Tabii 19. yüzyıl öncesi uzun sürede önemli dönüm noktaları var. Eğitim tarihi aç-

sından baktığımız zaman, belki garip gelecek ama, kuruluş döneminde müthiş bir parlaklık var. O ilmî parlaklık, yükseliş öyle anlaşılıyorki 16. ve 17. yüzyıllarda sürdürülemiyor. Gerekli dönüşümler, gerekli değişimler tam anlamıyla sağlanamıyor. Kuruluş devrinde inanılmaz bir hareketlilik var.

Ciddi bir bilgi akışı var değil mi?

Evet akademik seyahatler özellikle daha çok dışarıdan Osmanlı'ya bilim adamının gelmesi, Osmanlı'dan da genç ilim taliblerinin belli başlı ilim merkezlerine gitmesi şeklinde oluyor. Çünkü Osmanlı henüz yeni teşekkül etmiş. Her ne kadar Anadolu beylikleri mirası var ise de bu yeterli olmuyor. Önceki gidenler sonradan gelenlere sahip çıkıyorlar. Tipik bir örnek vereyim: Anadolu'dan okumak için Mısır'a gelen Molla Fenârî, Şair Ahmedî, Bedreddin Simavî, Müeyyed b. Abdülmümin gibi talebeye daha önce gitmiş olan alim ve tabib hoca yakınlık ve yol göstermiştir. Dolayısıyla kuruluş devrinde bunun çok iyi işlendiğini, Anadolu veya Osmanlı coğrafyasındaki gençlerin bir süre sonra İslâm dünyasındaki büyük merkezlere, Arap dünyasındaki belli başlı merkezlere eğitim için gittiklerini görüyoruz. Orada tahsillerini tamamladıktan sonra birçoğu dönüyor. Bunları takip etmek mümkün. *Şakâyyık-ı Nu'maniyye*'deki biyografilerden bu konuda etraflı bilgi edinmek mümkün. Arabî, Acemî, Semerkandî, Rumî gibi memleketlerini yansıtan nisbelerle büyük alimleri görüyoruz. Tabii henüz Osmanlı medreseleri çok gelişmiş durumda değil. Ağırlıklı olarak Kahire, Şam ve, özellikle matematik ve astronomide, Semerkand çok şöhretli idi.

Durgunluk dediğiniz durum nerede başlıyor?

Şimdi birkaç alanda gelişme var. Bunlardan biri biraz önce söylediğim hareketlilik, eğitimin intikali meselesinde. Bunun dışında tabii, bir devlet politikası olarak, medreselerin inşa edilmesi. Evet bu vakıflar aracılığı ile işliyor ama vakfın önünü açan, vakfa azamî kolaylıkları sağlayan, bir nevi teşvikler, muafiyetler vs. sağlayan devlettir. Biliyor ki bu kendi işini kolaylaştırıyor. Dolayısıyla padişahтан, hanedan mensuplarından başlayarak devlet erkanının ve diğer görevlilerin böyle medreseler açması teşvik ediliyor ve çok enteresandır bir yer fethedildiği zaman bakıyorsunuz oraya ilk yapılan binalar arasında medrese var. Ya mütevezâ bir külliye içerisinde veya müstakillen medreseler teşkil ediliyor. Bu konuyu doktora konusu olarak işleyen Mustafa Bilge hoca *İlk Devir Osmanlı Medreseleri* adlı çalışmasıyla bu ilk medreseleri etraflıca inceledi. Çünkü medrese demek oraya sünnî İslâmın, İslâmî ilimlerin, ayrıca da devlet ideolojisinin, devletin öncelikli konularının gitmesi demek. Ulema zaten sistemin içerisinde. İran uleması yani molla sınıfı veya Batı'daki ruhban sınıfı gibi alternatif değil. Her alanda; başarıda da başarısızlıkta da Osmanlı ulemasının rolü ve katkısı var. Kuruluşta Çandarlı ailesinin hizmetlerini biliyoruz. Bir ilmiye ai-

lesi. Devletin müesseselerinin teşkilinde, yönetimde çok etkili oluyorlar. Dolayısıyla kuruluş devrinde bir tarafta ilmî hareketliliğin yanında, muazzam bir medrese inşası faaliyeti var. Burada durgunluğu yine böyle münferit bir olaya bağlamak yanlış olur gibi düşünülebilir ama ben şahsen başka bir şey söyleyemiyorum. Durgunlukta temel başlangıç noktası bir iyi niyetin sonucunda oluyor. II. Murat zamanında münferit olarıktan Molla Fenarî ailesine bir ayrıcalık tanınıyor. Tanınan ayrıcalık, ailenin ilmiye mesleğine intisap edenlerine göre ve başlayacakları zaman veya terfilerde bir üst seviyeden, iki üst seviyeden başlamaları şeklinde bir taltif. Niyet gayet iyi: İlme rağbetin artması ve seviyenin yükselmesi. Daha sonra ulema aileleri teşekkül etmeye başlayınca, 16-17. yüzyıllarda onbeş civarında ilmiye ailesi görülüyor ve ilmiye teşkilatı esas itibarıyla bunların kontrolüne giriyor. Fenarî ailesine tanınan ayrıcalık diğerlerine de teşmil ediliyor ve bu, telafisi hiçbir zaman mümkün olmayan bir bozulmaya ve kırılmaya sebep oluyor. Anadolu'da, kırsal kesimden gelmiş ilim aşkıyla yanan gençler var. Biz bunu nereden çıkarıyoruz. Âlî, eserlerinde, özellikle *Me-vâ'idü'n-nefâis*'te, bunu çok güzel dile getiriyor. İlim âşığı, fakir bir aileden gelen genç, gecesini gündüzüne katıyor, sabahlara kadar çalışıyor ama hiçbir zaman, ilmiye sınıfından gelen bir şeyhülislâm oğlunun, bir kazasker yeğenin ulaşığı seviyeye ulaşamıyor. Bunu da öylesine yana yakıla dile getiriyorlar ki gerek Cuma selamlığında padişaha verdikleri arzuhallerinde gerekse içlerinden gelerek söyledikleri şiirlerinde. Diyorlar ki: "Biz elimizden geldiği kadar çalışıyoruz ama bir ulema çocuğu bizim önümüze geçiyor; bu zulümdür, haksızlıktır." İlk kırılma bu şekilde başlıyor. İlgi çekicidir, daha sonra iş başına gelen bütün Osmanlı padişahları tahta çıkınca gelenek olarak bir ferman çıkartıyorlar. Fermanlarda da bu ayrıcalıkların makul seviyeye indirilmesi, tamamıyla kaldırılması diyemiyorlar nedense; çalışanlara haksızlık edilmemesi vs. şeklinde vurgu yapıyorlar. III. Selim'den sonra bu uygulamayı pek görmüyoruz. Zaten II. Mahmud ve ondan sonraki padişahlar artık medreseyi gözden çıkarıyorlar. Devrin modası mektep oluyor. Bütün bunlara rağmen medrese devletin öncelikli kurumu olduğu, vakıfla devamlı beslendiği için 16. yüzyılda önemli gelişmeler sağlıyor. Özellikle fizikî manada, hacim anlamında çok büyük gelişmeler sağlıyor. 17. yüzyılda yine benzer şeyleri görüyoruz. İlimde devamlılık çok önemli; gelenek dediğimiz devamlılık, ama bu arada da değişim ve dönüşüm de önemli. Güçlü bir devamlılık var ama değişim ve dönüşümde başarı sağlanamıyor. Özellikle eleştiriler müfredat programları üzerinde yoğunlaşıyor. İlk zamanlarda fark ediliyor bu. Çok enteresandır daha 15. yüzyılın ortasında Taşköprülüzade Ahmed Efendi *Miftâhü's-sa'âde* adlı, ilimlerin tasnifi ile ilgili eserinde medreselerdeki fen derslerinin, felsefe yani İslâm felsefesiyle ilgili derslerin azalmasından, bunlara eskisi kadar önem verilmemesinden yakınıyor. İşin içinden gelen, bizzat kendisi ulema ailesine mensup birisinin böyle bir eleştiride bulunması çok önemli. Ondan önce Fatih Sultan Mehmed'in bir

yakınması var. Bu çok manidar yakınma *Şakâynk-ı Nu'maniyye*'de naklediliyor. Bir ilim meclisinde Fatih diyor ki: "İlmin gelişmesine bu kadar önem veriyoruz, büyük medreseler yaptık, vakıflar tahsis ettik ama hâlâ medreselerimizde ders veren alimler dışarıdan geliyor. Biz bir yerde hata mı yaptık?" Bunun üzerine, etrafındakiler "Sultanım hiçbir hata yapılmadı. İlim bir gelenek meselesidir, bir anda olacak şey değildir. Bunların meyvelerini sizden sonra gelecek nesilleriniz görecekler" cevabını veriyorlar. 16. yüzyılda da buna benzer eleştiriler var. En radikal tenkidi Katip Çelebi yapıyor 17. yüzyılın ortalarında. Medreseden ziyade müfredat üzerinde durarak, programdaki çarpıklığı yani ders dengelerinin değişmesi ve bozulmasını değerlendiriyor, tenkit ediyor. Bu eleştiriyi abartılı bulanlar var, bunu bilinen beylik bir tenkit gibi görenler var; bence öyle değil. Doğu ulemasından ve "ulema-i rusum-merasim uleması" dediği İstanbul ulemasından misal veriyor. Matematik bilen ve bilmeyen kadı ve müftüden misal veriyor vs. Katip Çelebi işin farkında. İlmiye dışından, kalemiyeden birisi ama yaptığı tenkidin çok yerinde olduğu gözüküyor. 18. yüzyıldan itibaren artık eleştiriler giderek artıyor ve şiddetleniyor. Bunu biz ıslahat layihalarında da çok görüyoruz. ıslahat layihalarında artık medreselerin geleceği konusunda farklı ifadeler kullanılmaya başlandığı görülüyor. Ancak bütün bunlara rağmen medrese üzerindeki en ciddi dönüşüm II. Meşrutiyet devrinde 1914 yılında oluyor. Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi'nin başkanlığında kurulan ıslah-ı Medaris komisyonu ciddi ve kapsamlı ıslahat hazırlığı yapıyor. Medresenin mektepten adetâ farkı kalmıyor. Fransızca, kitabet-i resmiyye, kitabet-i hususiyye, tarih, coğrafya gibi dersler var, çeşitli bilimler var ve 1924'te kapatılan medrese artık eski medrese değil, her türlü derslerin okutulduğu medresedir. Bu dönüşüm II. Meşrutiyet'te değil de II. Mahmud döneminde gerçekleştirilseydi, belki sizler katılmayacaksınız ama, o güçlü dirayetli padişah işin kolayına kaçmayıp da neşteri vursaydı herhalde medrese tekrar kendini toparlayabilirdi. Çünkü arkasındaki Abdülhamid de hayran kaldığı dedesinin yolunu takip edecekti. Toparlayacak olursak; medrese geleneğe çok fazla gömülen, gerekli değişim ve dönüşümü yapamayan bir kurum olamaması sebebiyle eleştiriliyor ve sonunda da gözden çıkartılıyor. İttihatçıların girişimini bir yana bırakacak olursak 19. yüzyılın başında medrese üzerine son ciddi girişimleri yapan padişah III. Selim'dir. Sultan Selim şeyhülislâm tercihlerinde onların, Dürrizade Mustafa Efendi, Hamîdizade Mustafa Efendi gibi, icraat ve ıslahat yapabilecek evsafa olmalarına ayrıca ehemmiyet veriyor.

Hocam biraz önce Fatih'in eleştirilerine verilen cevabı naklettiniz. Orada şöyle bir soru var. Osmanlılar Selçuklu geleneğini devam ettiriyorlar. Diğer taraftan ilk dönemden itibaren medreseler kurulmaya başlıyor. 100 küsur yıldan fazla bir zamandır Osmanlı medreseleri kurulmuş, alimleri var, tedrisat devam ediyor. Bu durumda, gelenek oluşmadı eleştirisini nasıl anlamalıyız?

Şimdi, malum, o zaman soyadı kullanılmıyor, buna mukabil alimler nisbeleri ile anılıyorlar ve bu nisbeler umumiyetle memleketlerine izafe ediliyor. Başlangıç dönemine bakarsanız Acemî, Arabî, Semerkandî, Kayserî, Sivasî vs. gibi nisbelerle karşılaşsınız. Tabii bunların birçoğu dışarıda tahsil görmüş müderrisler, alimlerdir. Osmanlı medreselerine geliyorlar, orada görev yapıyorlar. Ders veren hocaların büyük kısmının dışarıdan gelmiş, başka şehirlerde yetişmiş olması ile beraber değerlendirdiğimizde Fatih'in temel eleştirisinin, neden bizim kendi medreselerimizden büyük alimler çıkmıyor şeklinde yakınma olması gerekir. *Şakâyk-ı Nu'maniyye*'de bu eleştiriler çok teferruatlı olarak dile getirilmediği için çok fazla yorum yapmaya da müsait değil ancak özü itibari ile bu temele dayanmaktadır. Yoksa sizin de işaret ettiğiniz gibi bir sürü medrese kurulmuş o dönemde.

Bunun sebebi fetihlerin çok fazla olması nedeniyle devletin ihtiyaç duyduğu yetişmiş insan gücü oranının fazla olması olabilir mi? Yani yönetimin ihtiyaç duyduğu kadroların doğrudan hizmete atılmak durumunda kalmaları ve bir anlamda ilimle iştiğal etme imkânlarını kaybetmeleri olabilir mi? Fatih dönemi öncesinde medreselerde kaç kişinin yetişip kaç kişinin böyle üst düzey alim durumuna geldiği sorusunun cevabını bilmek bu noktada yardımcı olabilir belki.

Evet böyle veriler Fahri Unan'ın *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* adlı doktora tezinde yer alıyor. Ondan önce 1945'te Süheyl Ünver'in kitabı var: *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* diye. Yani isimlere baktığımız zaman aslında az da değil. Fatih dönemi ilim hayatının en önemli özelliklerinden birisi ilmî münazara ve tartışma geleneğidir.

Gazalî ve İbn Rüşd arasındaki "tehâfüt" tartışmalarının yeniden canlanması gündeme geldiği zaman tartışmayı Hocazade ve Hatipzade yürütüyor. İkisi de aslında Osmanlı alimi. Yani yetişmiş olanlar elbette var. Fahri Unan'ın kitabında bazı listeler de veriliyor, Fatih devrindeki alimler hakkında.

Belki sayı olarak daha fazla olması arzu ediliyordu.

Evet. Cahid Baltacı'nın *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* isimli kitabında bu yüzyıllarda medreselerde ders veren alimlerin hemen hemen hepsinin kısa biyografileri veriliyor. Yani öyle küçümsenecek bir seviyede değildir. Ama sanıyorum o anda önplana çıkan Molla Güranî gibi bazı şöhret yapmış büyük alimlerin konumunun da etkisi var.

Ali Kuşçu nerede duruyor hocam?

Ali Kuşçu Semerkand'da yetişmiş ve bizzat padişah tarafından Osmanlı ülkesine davet edilmişti. Onunla ilgili Adnan Adıvar'ın yazıları var, Ekmeleddin Bey çeşitli çalışmalarında Ali Kuşçu'yu değerlendirdi.

Hocam Balkanlar'dan Arap dünyasına üç ayrı coğrafyada yayılmış bir imparatorluğun eğitim sistemini konuşuyoruz. Bu anlamda gerek eğitim sistemi gerekse müfredat açısından yeknesaklıktan bahsedilebilir mi, yoksa coğrafyaya göre bir değişim söz konusu mu?

Bence yeknesaklık yok. Olmamasını da büyük bir zenginlik olarak görmek gerekir diye düşünüyorum. İki ayrı sistemden bahsedebiliriz. Birisi İstanbul, Edirne, Bursa ve Balkanlar'ı kapsayan, programıyla, yaklaşımıyla, zihniyetiyle tamamıyla Osmanlı'nın damgasını vurduğu bir eğitim sistemi. Buna mukabil diğeri ise Arap coğrafyası ve Kuzey Afrika'da hakim olan sistem. Osmanlı oraları kendi ülkesine kattığı zaman oralarda çok güçlü bir ilim ananesi ile karşılaşılıyor. Bu ananeye de müdahale etmediği görülüyor. Arapların Osmanlı ile birlikte bir durgunluk döneminin başladığı yönünde yoğun eleştirileri var, tabii o ayrı bir tartışma konusu. Söylenecek çok şey var, ama şunu biliyoruz ki; İslâm dünyasında Şam, Bağdad, Kahire gibi İslâm hilafetine merkezlik yapmış büyük şehirler ve Kuzey Afrika'daki Tunus, bilhassa Zeytune Medresesi, çok köklü kurumları barındırıyorlar. Gerek müfredat programı gerekse dersler ve yetişen kişilerin istihdamı meselesi açısından buradaki sistem ayrı. Osmanlı sistemine baktığımız zaman merkezî sistemde yetişenlerin önemli ölçüde devlet hizmetinde istihdam edildiğini görüyoruz. Arap ve Afrika ise farklı bir dünya olarak karşımıza çıkıyor. Bu da bir zenginlik sağlıyor. Varşova'daki CIEPO toplantısında bunu tebliğ konusu yapmıştım. Arap dünyasındaki farklı geleneğin dayanamış olduğu prensipler nelerdir veyahut bu neyi ifade ediyor şeklinde bir soruyu cevaplamaya çalışmıştım orada. Ayrıca, tamamen ayrı olmamakla birlikte bir ölçüde Anadolu'nun da farklı bir sistem olduğunu düşünüyorum. Anadolu'da daha çok Selçuklu geleneği hakim. Gerçi Osmanlı Selçuklu'nun devamı diyoruz ama Anadolu'da farklı bir mekanizma var. Mesela Osmanlı'dan önce Selçuklu sultanlarının teşkil etmiş olduğu medreseler derece itibarıyla çok alt seviyede yer alıyor. Osmanlı bunlara yüksek paye vermiyor. Mesela Kayseri'de Hunat Hatun Medresesi var, Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Darüşşifası var, bunlar Selçuklu sultan medreseleridir. Bunlar köklü medreseler, yani o devrin sultan veya hanedan mensuplarının kurduğu medreselerdir. Bununla beraber Osmanlı medrese hiyerarşisinde alt seviyede, 20'lik, 25'lik medreseler oluyorlar ve hiçbir zaman 40'lı, 50'li, 60'lı medreseler seviyesine çıkamıyorlar. Oralarda da istihdam açısından veyahut tahsillerini ilerletme açısından farklı bir tablo ile karşılaşıyoruz.

Şunu çok iyi vurgulamak lazım: Balkanlar sistemden en çok istifade eden coğrafyayı oluşturuyor. Mesela Arnavutluk'ta hemen hemen kabiliyetli hiçbir Arnavut genci gösteremiyorsun ki biraz orada okuduktan sonra soluğu hemen İstanbul'da almamış olsun. Geliyor, İstanbul ulemasına entegre oluyor. Aynı durum Bulgaristan için, Üsküp için de geçerli. Ama Anadolu'ya baktığımız za-

man Anadolu'da son zamanlara kadar taşra ulemasının İstanbul'a gelmesiyle seyrek karşılaşılıyor. Onlarda daha çok aşağı tarafa doğru, yani Şam'a, Kahire'ye hatta Trablus'a gidenler var. Mesela 20. yüzyıl başlarında Kayserili meşhur alim Hacı Zühtü Efendi Trablusgarb'da okuyor. Kendisinden önce giden başkalarının tavsiyesiyle gittiği söyleniyor.

Şu ana kadar yer yer değindik ama, Türk eğitim tarihini özellikle birincil kaynaklar açısından düşünürsek nasıl bir değerlendirmeye tabi tutmak gerekir?

Eğitim tarihi açısından referanslarımızı kaynaklar ve araştırmalar diye iki grupta ele alırsak; kaynaklar konusunda oldukça zengin bir mirasa sahibiz. Bunların başında en temel kaynaklar vakfiyeler ve muhasebe defterleridir. Vakfiye işin statüsünü göstermesi bakımından, muhasebe defterleri de her bir medresenin yıllar boyu gelişimini göstermesi açısından oldukça önemli ve zengin kaynaklardır. Ömer Lütfi Barkan, gerçekten kendisine minnet borçluyuz, iki büyük külliyeimizin muhasebe defterini yayınladı. Süleymaniye'nin ve Fatih Külliyesi'nin ki aşağı yukarı bunların tarihleri III. Mehmed dönemine tekabül ediyor. Demek ki Süleymaniye'nin kuruluşundan elli sene sonraki bir muhasebe defteridir. Fatih'inki daha erken bir döneme, galiba II. Beyazıt dönemine aittir. Yani vakfiyeden statüyü, muhasebe defterinden de canlı bir birim olarak işleyişi takip edebiliyoruz. Ne yazık ki bunların tam anlamıyla değerlendirilmesi yapılmış değil. Onun dışında en zengin kaynak bana göre biyografik eserlerdir. Yani tezkirelerden başlayarak biyografi lügatları yani *Sehî Tezkiresi*, *Latîfi Tezkiresi* vs. gibi Osmanlı tabakât kitaplarından kıvrıntılar halinde çıkarılacak bilgiler iyi değerlendirildiğinde eğitim sitemine dair birçok karanlık nokta aydınlatılabilir diye düşünüyorum. Tezkirelerdeki şuarânın da yarıdan fazlası ilmiyedir. O yüzden o eserler önemli bilgi kaynaklarıdır. Özellikle Aşık Çelebi'nin *Meşâirü's-şu'arâsı* [*Aşık Çelebi Tezkiresi*] çok zengin bilgiler içeriyor. Araştırmalarımızda devamlı kullanıyoruz onu. Onun dışında 1560'larda yazılan yani kuruluşun aşağı yukarı ikiyüz elli sene sonra yazılan Taşköprülüzade'nin *Şakâyk-ı Nu'maniyye*'si beşyüz küsur alim ve şeyhin hayat hikayesini ihtiva ediyor. Tabii şeyhler de çoğunlukla medrese mezunu olan alim kişiler. Bunun devamı *Atâî* var vs. Hulasa tabakât kitapları son derece önemlidir. Sadece medrese için değil aynı zamanda devlet teşkilatı için de çok önemli kaynaklardır bunlar. Mesela Divan-ı Hümayun için yahut medresedeki eğitim sistemi için biz hep oradaki ufak bilgileri toplayarak onlardan bir kurum inşa etmeye çalışıyoruz. Osmanlı vekayinamelerinde tayinler, aziller, bazı gıpta edilecek veya eleştirilecek münferit olaylar veriliyor. Bunlar da o gözle okunduğunda istifade edilecek kaynaklardır. Bir de çok iyi değerlendirilmesi gereken kaynaklar açısından şer'iyeye sicillerini belirtmeliyiz.

Bizim en büyük eksikliğimiz ise taşradaki eğitim sistemini çok iyi takip edemiyor olmamız. İstanbul, Edirne, Bursa'ya dair biyografiler, çalışmalar var ama taşra medreseleri neydi, nasıldı, bunlar çok iyi bilinmiyor. Bu manada şer'iyeye sicillerinin mutlaka incelenmesi lazım. Bazı isimler örneğin Mefail Hızlı çok takdirle karşılanacak çalışmalar yapıyorlar. Bursa örneğinde, oradaki şer'iyeye sicillerinden hareketle, sıbyan mektepleri, eğitimdeki aksamalar vs. gibi konuları incelemekte. Diğer taraftan Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde medreseler, ulemaya çıkan fermanlar, ödemeler vs. hakkında bilgiler var. Yani kaynak açısından küçümsenmeyecek veya azımsanmayacak bir zenginliğe sahibiz denilebilir.

Modern döneme gelirse biraz daha; İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın, Süheyl Ünver'in ve onlardan sonra gelen yeni neslin ciddi çalışmaları var aslında bu alanda.

Evet. Akademik çalışmalarını ilmiye alanına hasreden değerli meslektaşlar var. Konunun farklı yönlerine, problemlerine ışık tutmak isteyen akademisyenler var. Dışarıda Prof. Madeline Zilfi, Prof. Richard Repp gibi akademisyenler takdir edilecek öncü çalışmalar yaptılar. Mustafa Bilge ve Cahid Baltacı'nın Osmanlı medreseleri üzerinde yaptıkları doktora tezleri de öncü çalışmalardır. Ekmeleddin Bey özellikle bilim tarihi penceresinden bakarak medreseler ve ilim hayatı üzerine önemli çalışmalar yaptı. Ancak kendisinin en büyük katkısı, Osmanlı'da bilim durmuştu, hatta yoktu diye ciddi iddialarda bulunan kimselere Osmanlı ilim literatürü ve terminolojisi kitaplarıyla cevap vermiş olmasıdır. Bu kitaplar Ekmeleddin Bey'in editörlüğünde hazırlandı. Konu cazibe merkezi olma özelliğini koruyor. İlmienin birçok yönlerine, yani teşkilat olarak, sistemin işleyişi olarak ışık tutmaya çalışan genç akademisyenler var.

Özellikle bu çalışmalardaki problem alanları, literatürde ihmal edilmiş, çalışılmasının gerekli olduğunu düşündüğünüz alanlar nelerdir hocam?

En büyük eksikliğin dersler ve müfredat proframlarının etraflı incelenmesi meselesi olduğunu düşünüyorum. Bunun birkaç boyutu var. Müfredat programlarının her birisi, her bir ders ve bu derslerde okutulan kitaplar etraflıca incelenmelidir. Medresedeki her bir disiplin ayrı bir doktora hatta belki bir iki doktora konusu olması lazım. Bunu da gerçekten ancak İlahiyat Fakültelerindeki hocalar yapabilir veya yönetimlerinde tez yapan yetenekli gençlere yaptırabilirler. Çünkü Arapça bilmeden bunu gerçekleştirmek mümkün değil. Ama maalesef İlahiyat Fakülteleri de bu konuyu yeterince önemsemiyor. Mesela *Ansiklopedi*'ye bir "Kelam" maddesi yazılmış, ama orada değerli arkadaşımız Yusuf Şevki Yavuz bir tek kelime bile Osmanlı medreselerinde hangi kelam kitabı okutuluyordu, ne şekilde okutuluyordu bahsetmemiş. Bu husustan yakınınca Prof. Mustafa Öz "Maalesef hem bizde hem de diğer İlahiyat Fakültelerinde Os-

manlı'daki ilmi küçümseyen bir atmosfer hakim. Osmanlı bir cihan devletiydi ama ilim onun için o kadar da önemli değildi kanaati hakim” demişti.

Önemli bir yaklaşım sorunu aslında.

Tabîi bu durumun istisnaları yok değil. Prof. İbrahim Kafi Dönmez fıkıh üzerine çalışma yaptırdı. Bir başka hocamız tefsir üzerine çalışma yaptı ama bunlar yetersiz. Sistemli olarak; hangi kitaplar okutuluyordu, bunlar üzerine Osmanlı ulemasının yazdığı şerhler haşiyeler nelerdir ve bunların kıymet-i ilmiyyesi nedir, tek tek ortaya konulması lazım. Bunun dışında hoca-talebe münasebetleri, ders takrir usulleri gibi konuların araştırılması gerekiyor. Tabîi şunu belirtmek lazım: Elimizde yeteri kadar hatırat, otobiyografik eser yok. XV. Türk Tarih Kongresi'nde verdiğim bir tebliğimde ben dört ulema otobiyografisini ele almaya çalışmıştım. Birincisi Taşköprülüzade'nin kendi otobiyografisi. Üç dört sayfalık bir metinde kimlerden okuduğu, neyi okuduğu, kendisinin neleri okuttuğuna dair bilgiler veriyor. Ondan sonra 16. yüzyılın sonunda Hasan Kafi el-Akhisari'nin bir otobiyografisi var. Katip Çelebi'nin, her ne kadar bürokrasiden gelse de ilmiyeden sayabiliriz, otobiyografisi ve bir de Cevdet Paşa'nın *Tezakir*'de 40. Tezkire'de vermiş olduğu otobiyografi. Cevdet Paşa'nın metni etraflıca yazılmış mükemmel bir metin. Üzerine birkaç da makale yazıldı. Richard Chambers yazdı “The Education of a Nineteen Century Ottoman Âlim, Ahmed Cevdet Pasha” diye. Onun dışında birkaç çalışma daha var. Evet, hoca-talebe münasebetleri, medreselerdeki gündelik hayat, tatil günleri gibi konuları birebir nakledebileceğimiz zengin kaynaklar yok, ama biyografik eserlerden, vakfiyelerden, otobiyografilerden hareketle bu da bir ölçüde inşa edilebilir. Batı'da bu konuda zannediyorum kaynaklar daha zengin. Bahsettiğim o dört ciltlik *Univercities of Europe in the Middle Ages* adlı kitabın kaynaklarına bakıldığı zaman zengin bir tablo ile karşılaşıyoruz. Hatıratlar da aynı şekilde çok az bizde. Madeline Zilfi'nin “The Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography” başlığıyla yayınladığı bir metin var. O da birkaç sayfalık bir şey.

İkinci temel bir eksiklik taşrada ilim ve ilim hayatı. Hemen her alanda olduğu gibi ilmiye konusunda da taşra çok ihmal edilmiş. Belki II. Abdülhamid dönemi taşrası ile ilgili biraz bilgimiz var ama yine de taşra çalışmaları çok eksik. Mesela *Kayseri Uleması* diye bir kitap var. Mehmet Zeki Koçer tarafından yazılmış yarı ilmi, yarı menkıbevî kıymetli bir eser. Son devri yansıtır. Kendisinin bizzat tanıdığı, duyduğu ve zamanla topladığı bilgileri anekdot şeklinde vermiş. O şimdi çok işe yarıyor. Keşke her şehrimiz için böyle ham malzeme içeren kitaplar olsa. Taşra uleması ile ilgili bilgilerimiz maalesef çok sınırlı. Halbuki bu taşra uleması dediğimiz insanlar isimsiz kahramanlar. Osmanlı, böyle mazbut bir cemiyet olarak muhafaza edilmiş ve yüzyıllarca devlete, ehl-i sünnete bağlı, düzgün bir toplum halinde devam etmişse bu büyük ölçüde taşra

ulemasının veya Balkanlar'daki ulemanın himmetiyle olmuştur. Bu insanlar canla başla bu disiplinli veya düzenli hayatı sağlamışlar. Bunun iyi incelenmesi lazım. Neler yaptılar, bunu nasıl sağladılar; vaazları, konuşmaları, pek az sayıdaki, eserleri incelenmiş değil. Sonra taşradaki bazı merkezler, İstanbul, Bursa, Edirne'den geri kalmayacak kadar güçlü geleneklere sahipler. Bunu Katip Çelebi *Mizanü'l-hakk*'ta söylüyor: "İstanbul'da bunca büyük mevki sahibi kavuklu ulema var ama doğudan ismi bilinmeyen bir müderris geliyor, İstanbul'daki ulema-yı rüsümü susturuyor" diyor. Anadolu'da da Konya, Kayseri, Erzurum veya bazı doğu vilayetleri gibi merkezler olduğu biliniyor. Mesela bizim en çok takdir ettiğimiz büyük alim Mustafa Sabri Efendi Kayseri'de yetişmiş. Tokatlı ama Tokat'ta biraz okuyor, ondan sonra Kayseri'ye geliyor, Kayseri'deki âlimleri de çok methediyor. 17. yüzyılın büyük âlimi ve divan şairi Nâbî, Urfa'da yetişiyor. Böyle gelenek sahibi şehirler, bölgeler var. Bu medreselerde, sistemin işleyişinin yanısıra derslerin nasıl verildiği konusu da çok önemli. Biz hep takrir metodu uygulanıyordu diyoruz. Yani hocanın ve talebenin önünde bulunan Arapça kitap takip edilir, konular üzerinde Türkçe tartışmalar yapılırdı deniliyor, doğrudur ama başka usullerin de uygulanmış olması gerekir. Mesela burada tarih, coğrafya okutuluyor muydu okutulmuyor muydu? Bu da benim Türk Tarih Kurumu kongresinde tebliğ konusu yaptığım meselelerden birisiydi. Tarih, coğrafya dersleri doğrudan yok ama dolaylı olarak görülüyordu. Mesela Kuran'da tarihle ilgili yaklaşık 1000 ayet var. Tefsir dersinde o ayetlerin anlaşılabilmesi için mutlaka tarihe referanslar veriliyordu. Doğrudan doğruya müfredatta yok ama dolaylı bir şekilde bu veriliyor idi. Bir de şunu düşünmek lazım: Büyük Osmanlı tarihçilerinin yarısından fazlası ilmiyeden geliyor. Baştan itibaren sayarsak; İbn Kemal, Neşrî, arkasından Hoca Saadeddin Efendi hepsi ilmiyeden geliyor. Bunlar dev eserler ortaya koydular. Bu adamlar medresede tarih görmediler ama bu birikimi nasıl elde ettiler? Diğer ilmî muhitlerin önemi de ayrıca ortaya çıkıyor burada.

Osmanlı ulemasının az yazdığı söylenir. Siz buna katılıyor musunuz?

Bu çok önemli ve cevaplanması zor bir soru. Bunu bazı meslektaşlarımız ile de tartıştık. Bu konuda iki hususun belirtilmesi lazım. Osmanlı uleması büyük bir aksiyon devletinin yani gaza devletinin bir parçası, bir unsuru idi. Onun belki en önemli eseri Osmanlı toplumu, Osmanlı toplumunun ve devlet teşkilatının düzenli yürütülmesi idi. Zamanlarının mühim bir kısmını bu yolda harcadılar. Ama bununla birlikte eser yazanlar da var elbette. Fakat baktığımız zaman bu eserler daha çok pratik hayata yönelik. Gazalî, Râzî gibi büyük eserler telif eden Osmanlı uleması belki fazla değil. Bence merkez ve taşrada Osmanlı uleması farklı bir misyon üstlendi ve bunu da layıkıyla yerine getirdi. 192 savaş olduğunu söyledik, bu savaşlara ulema geniş bir kadro ile fiilen katılıyor ve orada aktif

roller üstleniyor. Dolayısıyla böyle bir sistem vardı. İkinci bir husus da; Osmanlı ulemasının irili ufaklı yazdığı binlerce eser, yaptığı şerh ve haşiyeler kütüphanelerde henüz çalışılmış değil. Hâlâ bunlar tozlu raflarda bekliyor. Bunları biz okumamışız ki yazdı mı yazmadı mı, orijinal bir fikri var mı yok mu bilelim.

Devlet içerisinde çok fazla rolleri var.

Evet. Ulema kadı, müftü, müderris, müneccim, vaiz, hatip vs. olarak sisteme entegre olmuş durumdalar.

Yaptıklarını ve yazdıklarını hesaba katarsak Cevdet Paşa'yı istisna olarak mı kabul etmeliyiz?

Şüphesiz. Rahmetli Cevat Eren Hocamız "16. asırda İbn Kemal, 17.'de Katip Çelebi, 19.'da Cevdet Paşa dönüm noktası ve zirve" derdi. Tabii üç tane misalle olmaz daha çok örnekler olması lazım.

Yani az yazmayı çok net olarak izah edemiyoruz diyorsunuz.

Az yazma, az eser telif etme başka hususlarla da izah edilebilir. Şu anda bir konuyu sözlü olarak araştırıyorum. Bekir Topaloğlu, Mahmut Kaya hocalarla görüştüm, ortak bir kanaat oluştu. Elli altmış sene önce medrese usulü ders veren Osmanlı bakıyyesi ve bilgi kirliliği olmayan alimler, başarılı ve sahasında kuvvetli bir alimden bahsederken hafızasının kuvvetinden ve ezberlediği ders kitaplarından bahsederler; Arapça ibaresinin çok kuvvetli olduğundan bahsederler; derse muntazam devamından, dersi takrir gücünden bahsederler. İlimde başarının ölçüleri bunlardı. Hiçbir zaman kuvvetli bir kalemi vardı, eser telifinde başarılı idi gibi bir özelliklikten bahsettiklerini duymadım. Yani yazma, özet çıkartma, tahrir konusu yok. Böyle bir anlayış ile yetişen aday daha sonra eser telifini önplanda düşünmemiş olabilir.

Büyük alimler büyük eserler koymuşlar; biz onları ancak tekrar veya izah ederiz gibi bir anlayış da var gibi.

Evet. Temel gayeleri onları izah etmek.

Bu bizim bugünkü doktora, master geleneğimizde de var. Bir konuda 40 sene önce bir çalışma yapılmış, hâlâ o konu hakkında çalışma yaptırılmıyor, "O konu çalışıldı" deniyor.

Bir diğer husus da; bugün, Hukuk Fakültesi hocaları başta olmak üzere, üniversitede hocaların önemli bir kısmı varsa kendi kitabını okutuyor. Ancak Osmanlı medreselerinde ulema, değil kendi kitabını hatta çağdaş bir âlimin kitabını bile okutmuyor. Hep 200-300 sene öncenin kitapları okutuluyor. Gerçi üzerlerine şerhler haşiyeler yazılarak bir ölçüde güncelleştiriliyor bu kitaplar

ama neticede temel olarak iki asır geriye doğru giden eserler okutuluyor. Bunun da bir sorgulanması lazım. Acaba bu ne anlama geliyor? Hangi düşüncenin yansıması?

Hocam haşiye geleneğine yöneltile gelen yaygın tenkitler var, sizin de bildiğiniz üzere. Haşiyeler biraz haksız eleştirilmiyor mu?

Evet. Bence haksız ve ön yargılı eleştiriyoruz, doğrudur. Önce bunları inceleyelim, değerlendirelim, sonra kanaatimizi ortaya koyalım.

Bir metni izah edip ona haşiye yazabilmek az bir seviye mi gerektiriyor?

Haşiyede sadece izah değil ciddi eleştiriler de olabiliyor. Herhalde o haşiyeleri ikiye ayırmak lazım. Bir böyle esasa taalluk etmeyen basit birtakım notların düşülmesi şeklinde, bir de esasa taalluk eden haşiyeler var. Bu konuda Harun Anay ile yapılmış iyi bir röportaj yayınlanmıştı. *Dergâh*'ın 76. sayısında olacak.

Haşiyeleri telif olarak da kabul edebiliriz aslında.

Doğru. Çoğunlukla da insanlar kendi ismini ön plana çıkarmak istemediği için, edebinden bunu yapmış. Bugün hâlâ bizim için önemli bir problemdir müellif tesbiti. Bazan hacimli bazan kısa, birçok eserin müellifi belli değil. Karîne ile ve muhtevadan hareketle “Bu şunun olabilir” dedğimiz yüzlerce eserimiz var. Bugün biz üç sayfa bir şey yazsak üç yere adımızı koyarız. Bu vesile ile Süleymaniye Kütüphanesi müdürü olan Emir Bey'in bir çalışmasından da bahsedeyim. Emir Bey yıllardır kitapların başlarındaki kayıtları topluyor, kaydediyor. Bu kayıtlar değerlendirilip yayımlayabilirse çok önemli sonuçlar çıkabilir.

Hocam biraz önce ulema ailelerinden bahsetmiştiniz. O konuyu biraz açabilir misiniz?

İslâm dünyasında ilim, geleneğe dayanıyor. Gelenek olmadan ilim olmuyor. II. Murat sırf bu düşünceden dolayı Molla Fenarî ailesine imtiyaz vermiştir. Çünkü, özellikle de eski toplumlarda, aileden intikal eden gelenek, bilgi, kitap çok önemli. İlimde aile kadar muhit de önemli. Alim bir babanın veya amcanın evinde devamlı toplantılar oluyor. Sonra, babadan kütüphane intikal ediyor. O devirlerde kütüphane sahibi olmak çok külfetli bir iştir. Çocuk o muhit içerisinde yetişiyor, birçok şeyi görüyor. Babadan oğula mesleğin intikal etmesi Osmanlı'da yaygın bir gelenek ama belki bunun en çok ihtiyaç duyulduğu alan ilmiye alanı. Sanatta da, askerlikte de önemli ama belki en çok ilmiyede gerekli. Bu intikalde önemli bir nokta da ilmiyenin çok itibarlı bir meslek oluşudur. Vergilerden muaf, büyük kusur işlese de cezalandırırken ehven şekilde cezalandırılıyor, toplumda çok büyük itibar görüyor. Dolayısıyla baba mesleği bu şekilde devam ediyor. Baba mesleği devam edince de iki üç nesil sonra bakıyorsu-

nuz bir aile ortaya çıkıyor. Üç-dört nesilden beri ilmiye ailesi. Bu geleneği yaşayan yirmi civarında aile var. Çandarlı'yla başlıyor. İlk aile Çandarlı. Arkasından Fenarîzadeler var. Ondan sonra Ebussuudzadeler var. Hoca Sadeddinzadeler, Çivizadeler, Bostanzadeler, Zekeriyzadeler 16. yüzyılda oluşmaya başlıyor. 17-18. yüzyıllardan itibaren farklı aileler oluşuyor: Dürrîzadeler, Arapzadeler, Paşmakçızadeler gibi. Bu ailelerin bazıları yüzyıllarca devam edip Cumhuriyet'e kadar geliyor. Aristokrat bir geleneği temsil ediyor. Bir kısmı da üç dört nesil sonra kayboluyor. Yılmaz Öztuna'nın *Devletler ve Hanedanlar* adlı eserinin ikinci cildi gerek ulema gerek vüzerâ ve kalemiye ailelerinin soykütüğünü içermesi bakımından, ciddi eleştirilere hedef olmasına rağmen, önemlidir.

Hulasa aileler birçok bakımdan önemli. En kötü tarafı da bu ailelere ayrıcalık tanınması. Bir süre sonra beşik ulemalığı ortaya çıkıyor. Bu "beşik uleması" dediğimiz tabir aynen variddir. Çocuk doğduğu zaman ruusu yani göreve başlama müsaadesi hazır oluyor ve beşiğine asılıyor. Çünkü baba kazasker, İstanbul kadısı vb. olduğu için çocuğun istikbali müemmen oluyor. Bu ise mesleği çürütüyor. Bu manada Enderun ile medreseyi mukayese ettiğimiz zaman klasik dönemde Enderun'daki başarının en büyük sebebi oradakilerin hiçbir hamisinin olmaması, gencin, tamamen başarısı nisbetinde yükselebilmesidir. Daha sonra orada da himaye başlıyor, ancak resmî ayrıcalık yok, hem de Enderun'da kayırmalar daha seyrek. Mesela Rüstem Paşa'nın ağabeyi Sinan Paşa kardeşini biraz kolluyor. Zaten orası da eski fonksiyonunu 17. yüzyılda kaybetmeye başlıyor.

Hocam son zamanlarda yapılan yeni çalışmalar ya da genç nesillerin ürettiklerine gelirse bu tür çalışmalarını yeterli buluyor musunuz, nicelik açısından nasıl değerlendiriyorsunuz?

Çok güzel makaleler, biyografiler yayınlanıyor. 17., 18. yüzyıllarda, II. Meşrutiyet'te yapılan ıslahatlarla ilgili yayınlar yapıldı. Şer'iyye sicillerine dayalı bazı çalışmalar yapılıyor. Epeyce şehir tarihi doktora tezi olarak yapıldı. Bunlarda mutlaka medreseler ve eğitim hayatı bahisleri oluyor çok ayrıntılı olmasa da. Bütün bunlar ele alındığı zaman birtakım çalışmalar yapılıyor ama bu çalışma alanları planlı ve programlı olmaktan uzak. Bazı alanlardaki akademisyenlerin yaptığı gibi yılda bir toplanıp; tarihçiliğin çeşitli alanlarında neler yapmak lazım, yetenekli gençleri nereye, hangi döneme ve konuya yöneltmek lazım gibi sorular üzerine çalışmalar yapmak çok faydalı olur, hatta bir zaruret. Mesela eğitim tarihi ve ilim hayatında önce medrese müfredatı, okunan kitaplar, bunlar üzerine Osmanlı'nın yazdığı şerhlerle işe başlamalı ve ardından medrese geleneği ve sistemi analiz edilmeli. Daha sonra da yavaş yavaş gündelik hayat, hoca-talebe münasebetleri, tatiller gibi sosyal konular aydınlatılmalı. Son zamanlarda şeyhülislâmlık üzerine birkaç ümit verici çalışma yapıl-

dı. Bunlar tez çalışmaları olduğu için bu müessesenin bir yönünü veya dönemini ele alıyor. Çok faydalı sonuçlar çıkıyor. Bu konuya ilk el atan ve güzel bir çalışma yapan Richard Repp oldu. *The Mufti of İstanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy* kitabı onun doktora teziydi. Arşi ve girmede ama binici el kitabî kaynaklardan hareketle tayinlerini, görevden alınmalarını, birbirleriyle olan münasebetlerini dantel gibi işledi kitabında. Ondan sonra yurtdışında bu kurum üzerine yapılan çalışmalar maalesef çok zayıf oldu. Ondan sonra da yine şeyhülislâm ve ulema bağlamında Esra Yakut'un Ahmet Yaşar Ocak danışmanlığında yaptığı tezi yayınlandı. Ahmet Yaşar Ocak'ın da ulemanın daha çok zihin dünyasını analiz eden güzel çalışmaları var. Devam edersek; III. Selim devri uleması üzerine Osman Özkul'un ve Ahmet Cihan'ın da çalışmalarını zikredebiliriz. Yine bu bağlamda İlhami Yurdakul'un *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform* çalışması oldukça başarılı bir çalışmadır. Colin Imber'in *Şeriattan Kanuna, Ebussuud ve Osmanlı'da İslâmi Hukuk* ve Ali Yaşar Sarıkaya'nın *Ebu Said El-Hadimî, Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Alimi* adlı çalışmaları da hâkezâ. Bir de, ders programlarıyla ilgili manzum eserler var. Bunların bir kısmını Şükran Fazlıoğlu yayınladı ama ondan önce de bir kitap çıkmıştı medreselerde okutulan derslerle ilgili.

Hep öyle münferit çalışmalardan bahsettiniz ama öyle görünüyor ki ömrünü Osmanlı ilmiye sistemi ve ulema üzerine adayan bir otorite boşluğu var değil mi?

Evet böyle bir boşluktan söz etmek mümkün. Ancak bunu yapacak kimse- nin altyapısı, aletleri çok iyi olmalı. “Kemâlât kem âlet ile olmaz” diye bir söz vardır, doğrudur. Bir de metodolojisi sağlam olmalı. Konu bir ömür hasretme- ğe ziyadesiyle değer.

Uzunçarşılı'nın Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı'nı bir tarafa bırakırsak konuyu bütünüyle kuşatan ve ilk anda akla gelecek bir çalışma yok gibi...

Rahmetli Uzunçarşılı bu eseri 1965'te yetmişbeş yaşındeyken yayınladı. Büyük bir boşluk doldurdu. Bizlerin vebali büyük. O tarihten sonra kendimiz veya doktora öğrencilerimize bugün bazı örneklerini gördüğümüz gibi monografiler yaptırırsaydık, şimdi konunun pekçok yönü aydınlanmış olurdu. Bu konuda bir ihmal var. Ama çok yetenekli, hevesli araştırmacılar yer yer çıkıyor. İnşallah bu alanda güzel çalışmalar olacak. Ama ilmiye teşkilatı ve sınıfı hakkında başarılı genel bir telif için öyle görünüyorki biraz daha beklemek gerekecek.

Ağzınıza sağlık. Çok teşekkür ediyoruz hocam.